

A REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

DIENES DÉNES

A reformációról szóva néhány alapvető megállapítást kell tennünk. Először is le kell szögeznünk, hogy az mint lelki-szellemi ébredés, társadalmi folyamatként teljesebben ki, nem pedig egyik napról a másikra ható viharos, gyors átalakulásként állt elő. Azután fontos az is, hogy nem üres, vallástalan közegbe érkezett, hanem ellenkezésképpen, vallásos megújulást óhajtó társadalomba, azaz létezett sajátosan magyarországi katólikus reform. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a reformáció németországi kiindulása a kezdetekben erősen befolyásolta annak magyarországi megítélését.

A katolikus reformot az alsópapság egyes tagjai mellett a ferencesek képviselték a legkövetkezetesebben. A rendi előjáróság a századforduló tájától meg-megújuló rendszerességgel ostromozta azokat a rendtagokat, akik újfajta írásmagyarizációt gyakoroltak, „a tökéletesebb obszervancia és szigorúbb élet szellemétől vezetve a nagyobb konverzeteket, és a koncentruáltabból átvett tágasabb házakat otthagya, alázatosabb és mostohább helyeket keresnek fel lakásul”, és a rend és az egyház „újabb reformációjára konspiráltak” (*In novam quandam reformationem conspirabant*). Ez a megjegyzés elárulja, hogy az „újító, nyugtalan, zavargó, nyakas, pártos, az üdvösség útjáról letért íráterek” valójában nem erkölctelen kihágásaik miatt állítottak pellengérré, hanem reformpártiságukat röttük fel nekik. Az újszerű írásmagyarizációt, az egyházi hierarchia és a szentszék kritikája karöltve bontakozott ki a ferencesek között, már Luther Márton fellépése előtt. Mindezt szociális érzékenység és társadalombírálat egészítette ki. Ennek a folyamatnak adott újabb lökést a Németországból indult ébredés, s lett a reformból reformáció.

MOHÁCS ELŐTT

Mohács előtt ez az ötvözdés még nem jöhetett létre, mert az általános németellenes légkörben a lutheri reformáció az amúgy is gyűlölt német befolyás erősítőjének tűnt fel, amit a hazza megromlottjának tartottak. A Karthauzi Névtelen például hazája féltésével magyarázza műve megírását: „*Furrong és szinte egész Európát megromlja a hitesség és a veszedelmes lutheri eretnőség, mely legújabbban, ó jaj, a kiválasztott magyar nép elfusztására és elvesztésére tört.*” Az országra leselkedő török veszély elhárítását sokan a vallásos élet megújulásától remélték. Hogy ez Németországból indulhat ki, nem is képezték, mikor minden baj okát a német befolyásban vélték megtalálni.

Nem segítette elő a politizáló magyar közvéleményben Luther elfogulatlan megismerését az sem, ahogy a reformátor a török elleni háború kérdésében állást foglalt. Bár őt a török kérdés ezekben az években önállóan nem foglalkoztatta, egyes munkáiban mégis nyilatkozott erről. Luther először is felháborította, hogy a pápa búcsúlevelek árúsásával akar pénzhez jutni a törökök elleni hadjáratához. S a belső hajók Németországhoz sokkal égetőbbek voltak, mint a török fenyegetése. Amikor pedig a császár – aki a reformátor ellen fellépett – magát a kereszténység védelmezőjének mondta a törökkel szembeni esetleges háború kapcsán, Luther ezen is felháborodott. Dühösen rohant ki mindenki ellen, aki a császárhoz hasonlóan gondolkodott. „Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői, és azt éneklék a litániában: -ut nos defensores tuos exaudire digneris, hallgass meg minket, védelmezőidet.” Luther tehát más összefüggés-

ben beszélt a török kérdésről, mint a magyarok. A magyarok számára égető probléma Luther szemében mindaddig mellékes volt, amíg Németország közvetlenül nem került veszélybe. Ilyen tekintetben érthető, ha magyarjaink szemében a reformátor csak egy német maradt.

Az elmonkistak összefüggésében kell értelmeznünk a lutheránusok ellen hozott törvényeket. A gyűlölt idegeneket mint németeket megbélyegezni semmiképpen nem lett volna célravezető. Ezért fordultak ellenük mint lutheránusok ellen. Az 1523. évi országgyűlési decretum 54. cikkelye a lutheránusokról szólt, de éle a királyi udvar németjei ellen irányult: „*Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemsnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felsokzetükből ragaszkodókat mint nyilvános eretnikeket és a boldogságos szűz Mária ellenségét halállal és összes javaitk elvételével büntetni.*” Az 1525. évi országgyűlésre tömegesen és fegyveresen felsereglett köznemesség ebben a szellemben követelte, hogy a király öt nap alatt távolítsa el udvarából a németeket, akik mind lutheránusok. A decretumba a lutheránusok elleni cikkely az idegenek eltávolításával összefüggésben került be: „*A lutheránusokat is mind ki kell tiltani az országból, és bárhol találhatók, nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is szabadon fogják el és égessék meg.*”

A királyi udvar

Miután a pápát is úgy tájékoztatták, hogy II. Lajos és Mária királyné lutheránusok, vetnünk kell egy pillantást a problémára: vajon a király, még inkább a királyné környezete tényleg Luther tanításának követője

volt? A kérdés megválaszolásánál utalnunk kell arra, hogy a húszas évek elején Budán Erasmus és Luther tanítása között nem húztak éles határvonalat. Hiszen kettejük között az elvi szakítás csak 1525-26-ban következett be nyilvánvalóan, így nem csodálkozhatunk a budai humanisták álláspontján. S bár egy alkalommal Pápai István a királyi pár társaságában cáfolta meg az Erasmust és Luthert azonosító nézetet, ez nem változtatott a Luther iránti rokonszenv meglétén. Ezt a kifejezést kell használnunk, hiszen a reformátor tanítása ekkor nálunk még nem volt nemzeti ügy, mint Németországban, hanem csak teológiai kérdés. Brodaries István szerémi püspök ebben a szellemben nyilatkozott Luther mellett a papok műsülése és a két szín alatti úrvacsora tárgyában. Maga a királyné is hasonlóképpen gondolkodhatott. Lutherben Erasmus kö-

vetkezetes tanítványát látva. Természetesen számításba kell vennünk, hogy 1521-től kezdve Luther átok alatt állt, ami a budai udvar egyes tagjait nem gátolta rokonszenvük nyilvánításában. Ebből következhet az is, hogy nem egyszerűen teológiai naivság tartotta fenn a reformátor iránti szimpátiát. Ennek több jele is van. Bizonyos azonban, hogy amit a németellenes hangulatban „lutheránusnak” mondtak, az nem volt feltétlenül Luther tanítása.

Brandenburgi György röviddel Budáról távozta után német fejedelemségében olyan jelentősen támogatta a reformációt, hogy a „kegyes” melléknevet kapta. Brandenburgi György kapcsolata Lutherral 1523-tól már egészen bizonyos. Ekkor bizalmas hangú levelet írt hozzá Prágából, s még ugyanabban az évben személyesen is felkereste Wittenbergben. Ő hívta Budára 1521-ben a

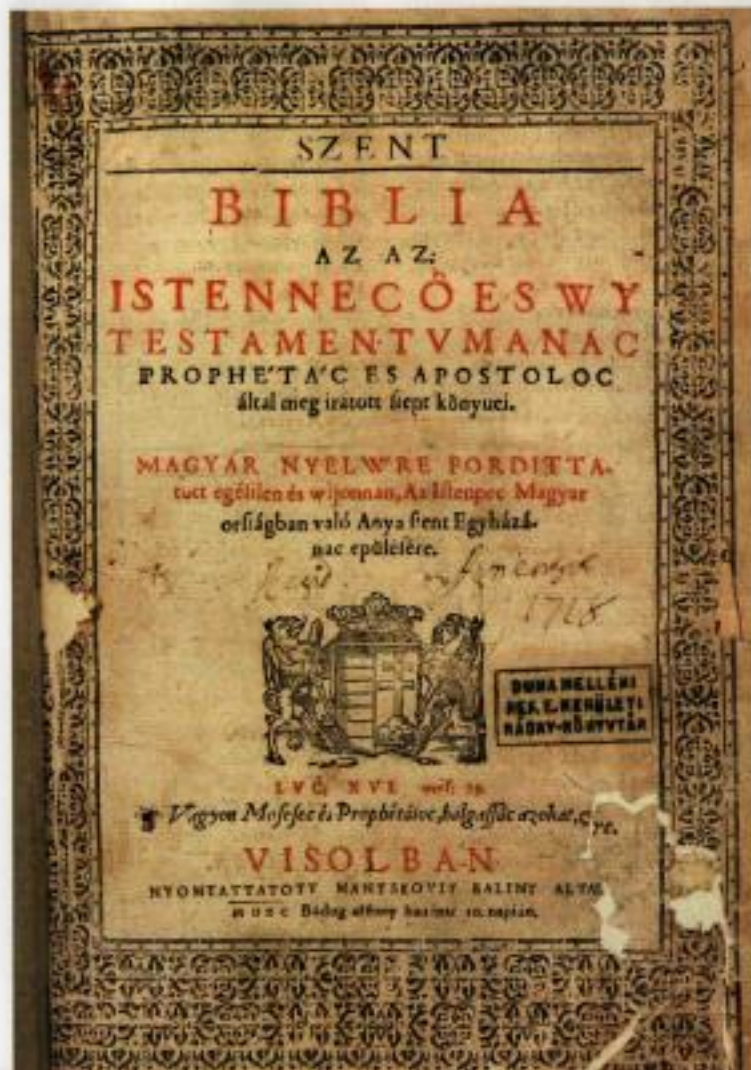
bécsi egyetemről a reformációval szembeni intézkedések miatt távozó Grynacus Simont. Mária királyné szintén támogató lutheri szellemben prédikáló papokat. Ilyen volt Cordatus Konrád, a budai Boldogasszony-templom papja és Felső-Magyarországról az udvari lelkészként alkalmazott Henckel János.

Luther tanainak korai elterjedése

A reformáció eszméje kezdetben a német ajkú városokban terjedt. Az anyaországgal való természetes gazdasági, kulturális kapcsolatok révén igen korán elérkezett ide Luther tanítása. 1520-ban a Szepességben, egy Késmárk melletti helységben Preisner Tamás plébános a szöszékről felolvasta a kilencvenöt tételt. Minden bizonnyal a reformátor eszméinek terjedésére feleletül hirdette ki az eszergomi érsek 1521-ben az ország nevezetesebb városainak templomaiban a Luthert kártható pápai bullákat. A lutheri eszmék tehát már terjedtek a nevezetesebb városokban. 1522-től pedig megindultak a magyarországi diákok Wittenberg felé: ebben az évben két felvidéki ifjú, majd 1526-ig még tizenegy diák, részben Erdélyből, Budáról és Esztergomból.

A reformeszmék szellemében működött a Felvidéken több nagy tekintélyű lelkész is. Lőcsén és Kassán Henckel János, a bányavárosokban Cordatus Konrád és Kresling János, ugyancsak Lőcsén és Kassán az angol eredetű, Wittenbergben tanult Cox Lénárd rektor, a reformáció szellemétől áthatott humanista költészet jeles művelője. Eperjes városa már 1521-ben kitiltott a falai közül egy búcsúárust, Bánfán pedig egy helybéli születésű magister ellen a reformáció tanainak terjesztése miatt királyi elfogatóparancsot adtak ki 1525-ben. Ugyanebben az esztendőben a bányavárosokban a munkások fellázadtak. 1526 elején, hosszas huzavona után, a királyi bíróság a vezetőket kivégeztette, a résztvevőket pedig arra kötelezte, hogy engedelmességeskedjenek a hatóságoknak, és a lutheránus eretnekséget tagadják meg.

■ Károli Gáspár vizsolyi bibliája

Az ország más területein is megtaláljuk a reformáció terjedésének nyomait. Sopronban 1522-ben ferences szerzetesek és egy világi pap prédikáltak a lutheri tanítás szellemében. Az inkvizíció előtt tett vallomásokból kiderül, hogy a papság és a polgárság egyaránt érdeklődött a wittenbergi eszmék iránt. A hitnyomozók lutheri könyveket is találtak a városban, amelyeket a templom előtt elégettek. Pozsonyban 1526 tavaszán maga a polgármester másoltatta le és hirdettette ki Luther tételeit.

MOHÁCS UTÁN

A reformáció a magyarok között

Luther tanítását a magyarok kezdetben előítéllettel fogadták. Eszméit először az őt támadó művekből ismerték meg, tehát negatív megközelítésben. Ez is hozzájárult az azokkal szembeni tartózkodó magatartáshoz. A mohácsi tragédia és következményei vezették később a magyarságot a reformáció üzenetének elfogulatlan meghallgatásához. Mohács után szórványosan megjelentek magyar diákok Wittenbergben, közöttük az egyik legnagyobb hatású reformátor, Dévai Máttyás. Majd a harmincas évek elejétől egyre nagyobb szám-

ban keresték fel a reformáció tűzhegyét főként a mezővárosokból származó diákok. Ebben az évtizedben megjelentek a reformáció szellemében fogant első művek is magyar reformátorok tollából (Dévai Máttyás, Gálszécsi István, Farkas András), iskolákban és templomokban egyre több helyen a hitújítás jegyében tanítottak (Szegedi Kis István, Sztárai Mihály stb.). S a magyar ajkú gyülekezetek lelkipásztoraiknak első önálló szervezkedésére is sor került a Tiszántúlon 1545-ben (erdődi zsinat).

A 16. század lelkésznevsorai arról tanúskodnak, hogy a protestáns lelkészek mintegy 60%-a mezővárosi származású volt, legalábbis erre való nevet viselt. Az öntudatosodó mezővárosi közösségeknek az öngazgatásra, azon belül a szabad papválasztásra való törekvése támaszt nyert az olyan alapvető protestáns tanításban, mint az egyetemes papság, amely megszüntette a klerikusokra és laikusokra osztott egyházat, s felértékelte a polgári közösségnek mint gyülekezetnek a szerepét. Hasonlóan érvényesült a két szín alatti úrvacsora gyakorlása is. Példának okáért a Hegyalján a bortermelő opidumok felemelkedési törekvése már korábban is kötődött a vallási megújulás vágyához, ami jelentősen befolyásolta a Dózsa-parasztháború

mezővárosi támogatását. A mezővárosok reformációjáról azért is van több adatunk, mert előnyösebb anyagi lehetőségeik révén ők adtak helyet sok olyan reformátornak, akiknek nevét irodalmi tevékenységük megőrizte, s ennek kapcsán maradt fenn egy-egy mezővárosnak az öggyel kapcsolatos emlékezete is. Másrészt, feltehetően fejlettebb önkormányzatiságuk következtében, nagyobb gondot fordítottak a mezővárosi élet dokumentálására a falvaknál. Harmadszor pedig tagadhatatlanul törekedtek a színvonalasabb egyházi élet – azon belül az iskolázás – biztosítására. Ez pedig egyenes folytatása volt annak, amit középkor végi helyzetükre nézve is megfigyelhetünk. A reformáció regionális központjai azok a mezővárosok lettek, amelyek a városiasodásnak egy bizonyos szintjét már elérték a 15. század végén. Ezeknek a településeknek a parasztpolgársága minden bizonnyal a magánuk tekintette a valóság ügyét a saját területén.

A mezővárosok szerepe mellett figyelembe kell venni a birtokosok viszonyulását a hitújításhoz. Korábbi történetírásunkban eléggé általános volt az az álláspont, hogy elsődlegesen az ő döntésük következménye volt a reformáció eszméinek elterjedése. Ennek látszatát többnyire az

K R O N O L Ó G I A

1521–1526 Megjelennek a lutheri reformáció eszméi Magyarországon, főként a német lakosságú városokban.
1523 és 1525 Az országgyűlés törvényt hoz az eretneknek ellen, a lutheránusokat meg kell égetni.
1524–1527 Elkészül a „Néma Barát” (Karthauzi Névtelen) magyar nyelvű prédikációs gyűjteménye. Feltű a magyar népet a lutheri „pestistől”.
1531 Ettől az évtől kezdve sorra jelennek meg Dévai Máttyás (1500 körül–1545 körül), Gálszécsi István († 1543 körül) és Farkas András művei a reformáció szellemében.
1538 Segesvári hitvita a katolikus Szegedi Gergely ferences és a lutheránus Sztárai István között.

1541 Sárváron megjelenik Sylvester János Újszövetség-fordítása, az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. Ebben az évtizedben jelennek meg Batizó András († 1545 körül), Sztárai Mihály († 1549 körül), Ózrai Imre művei.
1544 Sztárai Mihály (?–1575 körül) reformátor megkezdte prédikátori működését Laskón. Néhány évvel később sorra jelennek meg művei. Ugyanebben az évben Szegedi Kis István (1505–1572) is tanítani kezd Csanádon (Tasnádon?). Művei halála után jelennek meg.
1545 és 1555 Első és második erdődi protestáns zsinat szatmári és szilágysági lelkészek

részvételével. Lutheri szellemű hitvallást és rendtartást fogadtak el.
1546 Az öt szabad királyi város (pentapolis, Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse) lutheránus lelkészeinek zsinata.
1548 Országgyűlés Pozsonyban. Rendelkezik a katolikus egyház megerősítéséről, a sacramentáriusoknak nevezett reformátorok és az anabaptisták újrakezdetéről megbüntetéséről. A reformációellenes törvényeket nem tudják végrehajtani.
1558 Mellis Juhász Péter (1536 körül–1572) megkezdte reformátori működését Debrecenben.
1580 Huszár Gál († 1575) az egri püspök zaklatásai elől Kassáról Debrecenbe menekül nyomdájá-

val együtt. Ezzel a város a hazai protestáns könyvnyomtatás egyik központja lesz.
1581–1584 Zsinatok Tarcalon. Elfogadják Kálvin munkatársának, Theodoro de Beze-nek a hitvallását és a *Genfi kated*.
1586 Gönci zsinat. Megerősíti Beze hitvallását és a genfi kated használatát. Állást foglal a Szentháromság-tagadókkal szemben. Szabályokat alkot a lelkipásztorok számára.
1587 Debreceni zsinat. A tiszántúli és a tiszáninneni lelkipásztorok aláírják a második helvét hitvallást. Ezzel a magyar reformátorok betagozódnak a helvét reformáció szellemében szerveződő európai egyházak közösségébe.

erősíti, hogy azok a források állnak rendelkezésünkre, amelyek nagyjából részben velük kapcsolatosak. Ugyanakkor kár volna tagadni, hogy közömbösségük vagy éppen pártfogásuk kedvezett a reformátorok munkájának. Ők maguk nem is utasították vissza ezt a pártfogást, hanem dokumentálhatóan éltek vele. Viszont egészen történelmietlen az a nézet, mely szerint a protestánsok lett főurak kényszerítették a népet vallásuk követésére. Ez a felfogás tulajdonképpen az erőszakos rekatolizáció körülményeinek visszavetítése a reformáció korába, illetve a 18. századi barokk katolicizmus történelmes-szemléletének a továbbélése, amely a valódi tények nagyvonalú mellőzésével meggyőződésként vallotta, hogy a protestantizmus korábbi győzelmét az erőszak eredményezte.

A főurak magatartásának lényege két ponton ragadható meg: egyrészt támogattak olyan „értelmiségieket”, akik eltökélt munkásai voltak a hitújításnak, másrészt a protestánsok lett gyülekezeteket nem akadályozták abban, hogy a plébánia középkori javadalmát továbbra is egyházi célokra vegyék igénybe. Ez utóbbit olykor patrónusi jogaik alapján meg is erősítették. A legtöbb esetben a főnemesség protestáns hitének őszinteségét nem szabad kétségbe vonni. Legfeljebb csodálkozhatunk azon, hogy miként fért meg azzal a leggátálatalanabb vagyonszerzés és erőszak. Az bizonyos, hogy a középkor eszményeit maguk mögött hagyó egyházi testületeknek semmilyen tekintélyük nem volt már a főnemesség szemében, a központi hatalomnak pedig nem volt elég ereje azokat megvédelmezni birtokaik elfoglalása során. S talán azon is csodálkozni lehet, hogy a főurak az ezen a területen érvényesített erőszakot nem alkalmazták közvetlenül a vallásügyben. Leonhard Stöckel Melanchthont tájékoztatva írja az ezekben az évek tapasztalt sajátos állapotokról 1545-ben, hogy az egyháznak nincsenek támogatói, mindenki mindenkit fosztogat. A birtokos rektor nyilvánvalóan nem tett ekkor különbséget katolikus és protestáns egyház között, hanem az egyház állapota fölött kesergett, amelynek megújulásáért maga is munkálkodott, de még egy és ugyanazon testnek tekintette. A va-

gyonszerzésre koncentráló főurak vallással kapcsolatos magatartásának jellemző vonása tovább finomítható: közömbösség a „község” hite, vallása iránt, s bizonyos fokú türelem a támogatott reformátorral szemben. Ennek tulajdonítható például, hogy a Serédy Gáspár pártfogását élvező Székéssy Horváth András bántalanul bírálhatta az uralkodó osztályt és ítélt el keményen azt a magatartást, amely pártfogóját is többé-kevésbé jellemezte. A közömbösség vagy talán inkább a türelem jeleként értékelhető az a tény, hogy a főként ruténok alkotta ortodox közösségeket békén hagyták a birtokosok. Feltehetően ugyanígy cselekedett Perényi Péter és Gábor a Káspatakra telepített szlávok esetében. A sírospataki katolikusokról 17. századi adat tudósít, de nem lehetetlen, hogy folyamatosan jelen voltak a városban, és vallásgyakorlatukat sem akadályozta senki.

Érdekes itt idézni Perényi Péter ilyen szempontok szerinti értékelését Péter Katalin tollából: *„A Perényi birtokain élő jobbágyok sorsa nem vádolták urukat vallási intoleranciával. Ez egyértelműen kiderül abból a széles körű vizsgálatból, melyet királyi hivatalnokok végeztek birtokain néhány évvel halála után. A legutolsó jelentés minden bizonnyal befokotlotta Perényi birtokait: úgy mutatta be, mint a kor legrosszabb földesurát. A jobbágyok számos sérelmének adott hangot, különösen a Perényi által rájuk kényszerített magas bűbéri adók miatt, de nem hangzottak el panaszok a vallással kapcsolatban. Tekintve, hogy a királyi hivatalnokok katolikusok voltak, a jobbágyok biztosak lehetnek volna afelől, hogy Perényi vallásos intoleranciájáról szóló panaszuk értő fülekre talált.”*

S még egy szempont figyelembe veendő a kérdésben: hagyományos katolikus hitűkhöz ragaszkodó földesurak birtokai – mint Fánchy Borbála ellenében Miskolc –, azután az egyházi birtokok, sőt központok is nagyjából részben protestánsok lettek, mint például Eger, Szepeshely, Lelész, Jászó, Nagykapos, Olaszliszka stb. Így volt ez abban az esetben is, ha történetesen a helységben lévő egyházi testület a helyén maradt és nem néptelenedett el. Nem utolsó

REFORMÁTUS KISSZÓTÁR

Anabaptista: újkeresztelők, a reformációnak főként az iparosok között terjedő ága. Magyarországon nem volt számottevő hatása.

Böcsü: bűnbocsánat.

Böcsülevél: bűnbocsánató cédula, bűnbocsánatot ígérő irat.

Dekrétum: (lat. decernere = elhatároz) határozat.

Ertnék: az egyház hivatalos tanításától eltérő tanok hirdetője.

Hévíz irány: a reformációnak a svájci teológusok tanítását követő ága, szemben Luther álláspontjával.

Inkvizíció, inquisitio: (a lat. inquirere = keres, feltutal igéből) a hit és az erkölcs tisztaságának védelmére létrehozott egyházi bírósági intézmény a középkorban. Két szín alatti úrvacsora: amikor a hívek nem csak kenyéret (ostyát), hanem bort is kapnak a szertartás során.

Konvent: (lat. conventus) a középkori latinban = egybegyűlt testület. A szerzetesek testülete egy kolostorban belül.

Konventuális: Konventuális Ferencs Minorta Rend, a Ferenc-rendiek egyik ága.

Litánia: (a gör. lité, litaneia = könyörgés szóból) előimádkozó és nép párbeszédos imaformája, Istenhez vagy szentekhez intézett könyörgéssorozat.

Obszervancia: (a lat. observo = megfigyel szóból) valaminek komoly tisztelete, figyelembevétele.

Oppidum: mezőváros.

Ortodox: az 1054-ben bekövetkezett szakadással Rómától kiváltott egyház és tagjainak jelzője. A szláv nyelvekben tükörfordításos megfelelője a pravoszláv; a magyar nyelvben (1868 óta) nem egészen pontos megfelelője a görögkeleti.

Patrónus: kegyúr, akinek birtokán kolostor vagy templom épült, vagy ő maga építtette ilyeneket.

Unitárius: antitrinitárius, azaz Szentháromság-tagadó.

Zwingliánus: a Zürichben élő reformátor, Ulrich Zwingli tanításának követője.

CORDATUS KONRÁD

(Leombach bei Wels, 1480 – Spondau, 1546)
Husita szülők gyermeke. Bécsben, Ferrarában, Rómában tanult, a teológia doktora lett. 1517-től Kőműzbányán és a felvidéki bányavárosokban a reformáció szellemében prédikált. 1523-ban udvari pap Budán, de a következő évben távozni kényszerült. Wittenbergbe ment. 1525-ben visszatért a magyar fővárosba, ahol letartóztatták azaz a váddal, hogy a reformáció szellemében prédikál. A fogásból 1526 februárjában szabadult. Ezután Németországban működött.

DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS

(Déva, 1500 körül – Debrecen, 1545 első fele)
Reformátor. Budán tanult, ahonnan az 1523–24. tanév téli felé-

ben a krakkói egyetemre ment. 1526-ban udvari pap Bolognói városban. 1529-ben a wittenbergi egyetem hallgatója. Hazajövetele után, 1531 tavaszán Budán, majd Kassán lett prédikátor. Hitelvei miatt letartóztatták, a Pozsonyba, majd Bécsbe hurcolták. 1533-ban megszökött. Budára ment, ahol ismét börtönbe zárták, s csak 1535 tavaszán szabadult ki. Sárosvári, majd németországi tartózkodását követően 1539-ben udvari pap volt Sárospatakon. A következő évben iskolamester Szikszón. 1543-tól prédikátor Miskolcon. 1544-ben Debrecenben. Hittani művei mellett nyelvészeti könyveiről is napvilágot látott.

EGRI LUKÁCS

(Eger, 1530 körül – Jászó, 1574)
Wittenbergben járt egyetemre. 1552-ben, a későbbi években

Krakkóban is tanult. 1556 áprilisában tért haza, amikor egri lelképásztor lett. 1558-ban Kolozsvárról lett magyar prédikátor, ahonnan 1565 tavaszán ismét Égerbe költözött. 1567-ben ungvári lelkész, feltehetően ungi esperes. Az 1588. január 27-én megtartott kassai zsinaton már fogolyként vett részt, s miután a zsinat elítélte antitrinitárius teológiai álláspontját, Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány fogságban tartotta. Szésvárban raboskodott, később kész lett volna szabadsága érdekében elfogadni a Szentháromságról szóló tait, ennek ellenére az akkor már Jászón bebörtönzött prédikátor haláláig nem szabadulhatott.

GÁLSZÉCSI ISTVÁN

(Gálszécs, ? – ?, 1543 körül)
Reformátor. 1524-ben a bécsi,

1527-ben a krakkói egyetemre iratkozott be. Hazatérve Abaúj-szántón működött, majd 1532-ben Wittenbergbe ment tanulni. Itthon Gálszécsen s talán Sárospatakon és Gyulán is hirdette a reformáció elveit. Irodalmi tevékenységét is a reformáció szolgálatába állította.

HENCKEL JÁNOS

(1481, Lőcsé – 1539, Boroszló)
Humanista jogtudós és teológus. A bécsi egyetemen tanult, ahol 1506-ban magisteri fokozatot szerzett. Járt a krakkói, a padovai és a bolognai egyetemre is. 1513-tól szülővárosa plébánosa, 1522-től udvari pap Budán. 1526-tól Kassán működött. Az özvegy Mária királyné környezetében ismételtelen megfordult Mohács után is. Erasmusi és Melancthonnal egyaránt kapcsolatot tartott.

szempont az sem, hogy a hódoltságban nem voltak főnemesi pártfogók.

Nem állítjuk, hogy az előnyöket élvező nemesek ne teremtettek volna lehetőséget, kedvező helyzetet a reformáció kibontakozásához és megszilárdulásához. Végül soron arról van szó, hogy a „*civitas regio etus religio*” elvnek – ami egyébként csak 1555-ben lett rendező elvvé a német birodalomban – valamiféle általános, tervszerű és következetes érvényesítését a reformáció kibontakozása és elterjedése során egyáltalán nem látjuk igazoltnak a Magyar Királyságban. Inkább az sejtjük fel előtünk a forrásokból, hogy a legtöbb esetben a korra jellemző társadalmi szétesettségéből adódó jótékony magára hagyatottság következtében, illetve az így létrejött mozgásterben lényegében szabadon dönthetett a hitújítás mellett egy-egy helység plébánosa és közössége, minden bizonnyal más helységek példájának befolyása nyomán is, s esetleg nem kis viták során. Az ilyen fajta magára hagyatottság sajátos körülményei mutatkoztak meg a hódoltsági Gyűnygyös esetében, ahol a polgárok közötti vita folyamán alakult meg a protestáns gyülekezet úgy, hogy

részben a régi egyház is megőrizte a pozícióját. S ugyancsak elgondolkodtató az is, hogy a felekezeti szétválás során főnemesek sem tudták megakadályozni a helvét irány elterjedését, mert a lelképásztorok – s minden bizonnyal az általuk vezetett gyülekezetek – egyszerűen nem engedelmeskedtek. Bizonyítani csak nem lehetetlen, de joggal feltelezhető sokakról, papokról és világiakról, hogy belső spirituális folyamat nyomán, személyes döntés meghozásával váltak a reformáció tanításának követőivé. Itt most elemezni lehetetlen, de felvethető, hogy a papok esetében a házasság kérdése is lehetett a reformáció irányába ható ösztönző tényező.

Teljes képet a reformáció lefolyásáról nem lehet adni. Gyülekezetek százaikról s az ott szolgált papokról semmilyen információnk nincs. Nem tudjuk, hogy milyen körülmények között miféle utat jártak be, csak az ismeretes, hogy a szervezettel elkülönült protestáns egyházmegyéek tagjaiként jelentek meg 16. század második felében. Mert az bizonyos, hogy a helységek nagy többsége – mintegy 80% – a század végén már valamelyik protestáns felekezet tagja volt.

Felekezeti szétválás

Európában, ahol nem a „*civitas regio etus religio*” elv kizárólagos alkalmazásának következményeként szilárdult meg a reformáció, mindenütt megjelent a helvét irány. Miután hazánkban ez volt a helyzet, a lutheri hitújítás részben átmeneti állomásnak bizonyult. Részben, hiszen közismert, hogy az erdélyi szászok, a felvidéki németek és szlovákok megmaradtak az evangélikus keretek között, a magyarok viszont túléptek azon, sőt, az antitrinitárius irány is megerősödött.

Már Dévaival kapcsolatban is terjedt az a gyanú felső-magyarországi éveit során, hogy zwingliánus nézeteket vall, Kálmáncsehi Sánta Mártonról pedig ez már nagy valószínűséggel állítható új helyi papsága idején (1547). Az 1548. évi országgyűlés már sietett – napjainkban gyakran használt kifejezéssel élve – elhatárolódni a helvét irány terjesztőitől, amikor így határozott: „*anabaptistas et sacramentarios [...] procul expellendos esse de omnium bonis*”, tehát mindenki távolítsa el őket birtokairól. A ek fogalom egymás mellett nem lehet véletlen: anabap-

KRESLING JÁNOS

(Buda, ? – Selmecbánya, 1549)
A bécsi egyetemre 1509-ben iratkozott be, 1515-ben magister lett. 1523-ban Körmöcbányán, 1524-ben Budán volt pap. 1525 elején a bányavárosokban a reformáció szellemében prédikált, ezért fogságba került, melyből csak 1526 elején szabadult. Később lelkész Körmöcbányán, Korponán, Selmecbányán.

KÁLMÁNCSEHI SÁNTA MÁRTON

(Kálmánca, 1500 körül – Debrecen, 1557)
Reformátor, énekszerző. 1523-ban a krakkói egyetemen tanult. Az 1530-as években gyulafehérvári kanonok, a káptalani iskola vezetője. 1538-ban részt vett a segesvári hitvitán, melyet Szántai István kassai protestáns pap ellen folytattak. Pártfogásának is

köszönhetően Szántait főmentelték. 1540 táján már a reformáció hirdetője. 1547-től prédikátor Sátorajajhelyen, majd Mezőtúron, 1551-től Debrecenben, majd Munkácsán, 1556-tól ismét Debrecenben. Az oltárokat, képeket, szobrokat eltávolította, faasztalt állított, az úrvacsorai kenyerekből csak jelképpé tekintette.

STÖCKEL LEONHARD (LÉNÁRT)

(Bártfa, 1510 – Bártfa, 1560)
Először kereskedő akart lenni, majd 1530-ban a wittenbergi egyetemen lépett a hallgatók közé. Több évet töltött Németországban nevelőiskolával, az 1536–37. tanévben Eislebenben volt az iskola vezetője. 1539 tavaszán tért haza, a szülővárosában lett az iskola igazgatója. Kívülről intézményt szervezett, melyben meghonosította az iskolai szinjé-

tékokat is. Széles körű kapcsolatokat ápolott hazai és németországi reformátorokkal egyaránt.

SZEGEDI KIS ISTVÁN

(Szeged, 1505 – Ráckeve, 1572)
Reformátor, költő. A bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemen tanult, ez utóbbin feltehetően doktorátust szerzett 1543-ban. 1544-ben hazatért, és sok zaklatás közepette főleg török hódoltsági területen működött mint rektor és prédikátor (Csanádon, Gyulán, Cegléden, Temesváron, Mezőtúron, Tolnában, Laskón, Kálmáncsán, Ráckeven). 1561–1563 között Pécsen és Szolnokon török fogságban volt. A kortársak a legtudósabb reformátorok tartották, művei tudományos kézikönyvek, halála után Nyugat-Európában jelentek meg. Tanítványa, Skanicza Máté megírta életrajzát, és megfestette arcképét.

SZKHÁROSI HÓRVÁT ANDRÁS

(? 1549 körül)
Előbb valószínűleg szerzetes volt. Nagyváradon, később, 1542–1549 között Tállyán a reformáció harcos prédikátora. Szervezőhelyes hangú verseiben (énekében) bírálta a közállapotokat, és hirdette a megújulás szükségességét.

SZTÁRAI MIHÁLY

(Drávasztára, ? – ?, 1575 körül)
Reformátor. Padovában tanult. 1544-től Laskón működött, a hét év alatt folyamatos küzdelemmel, idői élete gyakori veszélyeztetésével 120 protestáns gyülekezetet szervezett Baranyában és Szlavóniában. Prédikátor volt később Tolnában, Gyulán, Sárospatakon és Pápán. Zenei képzettségét is kamatoztatta reformátói tevékenysége során. Énekszerző, drámaíró.

tistának lenni a 16. századi Európában halálos bűnnek számított, s hogy a sacramentariusnak nevezett helvét irányúakat velük együtt sújtotta a törvény, az nyilvánvalóan az azonos megítélésből fakadt. Ez a súlyosan megbélyegző elnevezés – sacramentarius – az úrvacsoravitákhoz kapcsolódik, annyit tesz, hogy a szentség megüresítője, s Krisztus testi jelenlétének tagadását, illetve tagadóját kell alatta érteni. A hatóságok azonban nem tudtak érvényt szerezni a helvét irányt elmarasztaló országgyűlési végzésnek. Nem is igen tehették, hiszen a dolog természetéből adódóan a sacramentariusra utaló tanbeli tényeket nem tudhatták olyan egyszerűen megállapítani azok, akiknek kellő hatalmuk lett volna a törvény betűje szerint cselekedni. Annál is inkább, mert a kezdeményezők Luther munkatársára, Philip Melancthonra hivatkoztak. Mire pedig a szakértő teológusok meghúzták a világos választóvonalakat, akkorra egyrészt a helvét irány már elterjedt, másrészt többen a hatása alá kerültek olyanok is, akik képesek voltak megvédeni annak követőit. A helvét irány elterjedésében egészen egyértelmű

a lelkipásztorok kezdeményező szerepe. A teológiai viták közepette a szervezeti szétválás a királyság keleti felében az 1560-as évekre, a nyugati országrészben a század végeére lényegében lezárult.

Mire a helvét irány szervezeti keretei megerősödtek, Erdélyből a királyságba is behatolt az antitrinitárius teológia. Elsősorban a Tiszántúlon és Felső-Magyarországon toborzott magának híveket, de a hódoltság sem maradt érintetlen (Pécs és környéke). A helvét irányt követő vezető lelkipásztorok (Melius Juhász Péter, Károlyi Gáspár és mások) keményen, hatósági erőszakot is igénybe véve léptek fel a Szentháromság-tagadókkal szemben (Egri Lukács, Alvinci György). Az ellenlépésekre nemcsak teológiai megfontolások készítették őket, hanem komoly szerepet játszott a politikai körülmény is. Tartathatlan lett volna a „sacramentarius” bélyegét magán hordozó helvét reformáció helyzete, ha követői szemet hunynak a közöttük bontakozó antitrinitárius kezdeményezések fölött. Az uralkodó 1570 márciusában kiadott egy pátenst, melyben fellépésre utasította a hatóságokat az Erdélyből a királyságba behatolt

Szentháromság-tagadó tanokat képviselők ellen. A rendelet az eretnek felkutatásával a hierarchiát bízta meg, s kiterjesztette jogcsírványukat a sacramentáriusokkal és a zwingliánusokkal – tehát a reformátusokkal – szembeni eljárásra is. A királyi országrészben az uralkodó és környezete a lényegre tekintve nem tett különbséget a helvét és az antitrinitárius teológia között, hanem mindkettőt eretnekiségnek tartotta, s Miksa igyekezett is mindent megtenni annak érdekében, hogy az unitáriusokat elítélő országgyűlési végzés a sacramentáriusokra is kiterjedjen. Hogy ez mégsem így történt, annak minden bizonnyal az állt a háttérben, hogy Miksának fontosabb volt a rendek megnyerése Rudolf megkoronázásához (1572), így azután a sacramentáriusokat „futni hagyták”.

Tény, hogy a királyság magyar lakosságának óriási többsége a helvét irány követője, azaz református lett. A református gyülekezetek életében kettős hatás érvényesült, elsősorban Bullinger Henrik és Kálvin János teológiája, bár az egyházszervezetben lutheri elemek is tovább éltek. ■